

ІВАН МАТВІЯС
ВАРІАНТИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ
ДО КІНЦЯ XVIII СТ.

Корені української мови, очевидно, сягають VI-VII ст. н. е., коли наші предки — східнослов'янські племена вже виділялись із праслов'янської єдності в окрему етномовну групу. Відомості про найдавніші східнослов'янські племена дійшли до літописця Нестора на початку XII ст., і він передав їх нам. Є підстави припускати, що перелічені літописцем племена відрізнялися між собою до певної міри і мовою. З мови східнослов'янських племен утворилися три східнослов'янські мови, українська розвинулась з мови південно-західних східнослов'янських племен — полян, сіверян, деревлян, волинян, уличів, тиверців і білих хорватів. До спільних ознак мови цих племен можна віднести перехід проривного приголосного *г* у фрикативний *з* та виразне розрізнення африкат *ц* і *ч*. На відмінність між мовою зазначених протоукраїнських племен якоюсь мірою вказують сучасні говори на відповідних територіях.

Більшість дослідників появу писемності і літературної мови в Україні (Русі) відносить до X ст., пов'язуючи її з прийняттям християнства Володимиром Святославовичем у 988 р. Проте дуже можливо, що писемність і зачатки літературної мови були в нас і раніше. Мабуть, докириличним алфавітом були написані «Євангеліє» і «Псалтир», що їх бачив у Корсуні (Херсонесі) десь близько 860 р. солунський культурний діяч Кирило і засвідчив це у своєму «Паннонському житті». Існування і поширення писемності в Київській Русі до офіційного прийняття християнства підтверджують договори руських князів з греками (Олега — 912 р., Ігоря — 945 р. і Святослава — 971 р.).

Крім такого письма, до прийняття християнства наші предки користувалися ще однією системою письмових знаків — «чертами» і «різами», про які свідчить болгарський письменник кінця IX — початку X ст. Чорноризець Храбр у його «Сказанні о письменах».

До прийняття християнства наші предки, вірогідно, користувалися своєю писемно-літературною мовою в різних сферах життя. Початок формування в нас писемно-літературної мови, мабуть, припадає на період виникнення й утворення давньоруської державності в VIII-IX ст. н.е. Ця мова, очевидно, базувалася передусім на фонетичних, граматичних і лексичних особливостях мови полян, зокрема міста Києва, який став центром Київської держави, і на час прийняття християнства в своєму розвитку сягала відносно високого рівня.

З офіційним прийняттям християнства в 988 р. у Київську Русь приходять старослов'янська літературна мова з досконалою кириличною системою письма, перейнятою від Болгарії. Діалектною основою старослов'янської мови служило солунсько-македонське наріччя давньоболгарської мови, проте це була нормалізована, відмінна від діалектної літературна мова, в складі якої фіксуються також моравізми, східноболгаризми, грецизми і латинізми. Відображення елементів високої візантійської культури в старослов'янській мові сприяло її авторитетові, вона стала літературною мовою всіх слов'ян, які прийняли християнство з Візантії.

Найдавніші пам'ятки старослов'янської мови написані двома алфавітами — кирилицею і глаголицею. Є підстави думати, що глаголиця старша від кирилиці, що саме глаголиця була створена Кирилом, а кирилицю склали його учні. Кириличне письмо в церковній літературі застосовується досі. Найдавнішими кириличними рукописами на Русі є Остромирове євангеліє (1056-1057), руський ізвод старослов'янського євангелія, Супрасльський рукопис і Савина книга (XI ст.). До найдавніших глаголических пам'яток належать Київські глаголическі листки X ст., Зографське євангеліє XI ст., Маріїнське і Ассеманієве євангелія XI ст.

Старослов'янська мова поширювалась у Київській Русі шляхом вивчення і переписування богослужбових книг. Ця мова відіграла важливу роль у дальшому формуванні і вдосконаленні давньоруської літературної мови на народній основі. За умов близькості

обох мов давньоруські книжники в процесі своєї діяльності, зокрема під час переписування книг, підсвідомо вносили в старослов'янську елементи давньоруської мови. Внаслідок впливу давньоруської літературної мови на старослов'янську виникає давньоруський варіант старослов'янської мови — церковнослов'янська мова. Під церковнослов'янською розуміється мова церковно-книжної писемності давньої Русі і пізніших часів. Нею були написані (перекладені) біблійні книги, євангелія, псалтирі, діяння і послання апостолів, церковно-службові книги та інша канонічна література. У цих пам'ятках старослов'янськи були нормою, а давньорусизми проникали в них під тиском живої мови випадково.

Найпоширенішими старослов'янськими в церковнослов'янській мові виступають:

літери **ѡ, Ѡ** замість **у, ѡ** ;

неповноголосні форми (*врана, врагъ, хладъ, брѣгъ, шлѣмъ* замість *ворона, ворогъ, холодъ, берегъ, шоломъ*);

початкові звукосполуки **ра-, ла-** замість **ро-, ло-** (*работа, ладья* — *робота, лодья*);

початкове **ѡ-** (**је-**) замість **о-** (*ѡзеро, ѡдинъ, ѡже* — *озеро, одинъ, оже*);

звукосполука **жд** замість **ж** (*межда, хождѣ, прежде* — *межа, хожю, преже*) і **шт** та **щ** замість **ч** (*свѣшта, ноить, хошу* — *свѣча, ночь, хочу*);

префікси **из-, раз-, прѣ-** замість **вы-, роз-, пере-** (*излити, раздати, прѣстѣпити* — *вылити, роздати, переступити*);

суфікси **-икъ, -тель** замість **-ство, -ник** (*царствикъ, хулитель* — *царство, хульник*);

флексія **-ѡ** замість **-ѣ** в род. відм. одн. та наз.-знах. відм. мн. іменників жін. роду *ја*-основ і знах.відм. мн. іменників чол. роду *јо*-основ та у відповідних формах займенників і прикметників (*землѡ, мѡжѡ, своѡ, добрыѡ* — *землѣ, мѡужѣ, своѣ, доброѣ*);

закінчення дав. відм. одн. прикметників **-ому** замість **-оуму** (*добруму* — *доброму*);

флексія **-аго** замість **-ого** в род. відм. одн. прикметників чол. і середн. роду (*доброаго* — *доброаго*);

нечленна форма наз.відм. одн. активних дієприкметників теп.часу чол.роду на **-ы** замість **-а** (*могы* — *мога*);

нечленна форма наз.відм. одн. присвійних прикметників чол.роду на **-ѡ** (*Ярославѡ* замість *Ярославѡвѡ*);

закінчення 2-ї особ. одн. дієслів **-ши** замість **-шь** (*послужиши* — *послужишь*);

закінчення 3-ї ос.одн. дієслів теп.часу **-тъ** замість **-тъ** (*шумить* — *шумить*);

слова : *бракъ* замість *свадьба*, *устѣнѣ* замість *губы*, *ланита* замість *щека*, *лобзати* замість *цѣловати*, *глаголати* замість *говорити*, *абие* замість *тотчасъ*, *сице* замість *такъ*, *камо* замість *куда*, *присно* замість *всегда*, *егда* замість *коли* та ін. Крім того, із старослов'янської до церковнослов'янської мови перейшло багато слів — назв понять і предметів, пов'язаних з християнством, яких у живій мові, що відображала поняття і предмети язичницької культури, не могло бути.

Вплив давньоруської мови на старослов'янську особливо виразно виявлявся в оригінальній церковній літературі, що виникла в XI ст. і поступово розросталась, а також у давньоруських перекладах з грецької мови. Цю літературу (церковні проповіді, похвальні слова, релігійні повчання, житія святих тощо) створювали давньоруські духовні особи, що добре знали церковнослов'янську мову. До таких творів можна віднести «Слово о законі і благодаті» київського митрополита Іларіона, «Сказаніє о Борисі і Глібі» літописця Нестора, «Поученія» Кирила Туровського, переклади: «Хроніки» Георгія Амартола, «Історії юдейської війни» Йосифа Флавія, повісті «Александрія», «Християнської топографії» Козьми Індікоплова, «Житія святого чоловіка божого Олексія» та ін.

Церковнослов'янська мова, хоч і була зв'язана із старослов'янською, але рано стала розвиватися самостійно. У перші роки після прийняття християнства церковнослов'янська мова, що була добре внормована і стояла на високому рівні порівняно з місцевою літературною мовою, проникала в усі сфери духовного життя України-Русі (виняток становили пам'ятки юридичної і побутової літератури), проте згодом вона відтісняється передусім у сферу конфесії. Церковнослов'янська мова на Русі в багатьох випадках стає

засобом спілкування, це значить, що серед освічених верств у Київській Русі вона функціонувала не тільки в писемній формі, але й в усній.

Поряд із церковнослов'янською продовжувала функціонувати давньоруська мова на народній основі, до того ж під впливом церковнослов'янської вона структурно і стилістично щораз більше вдосконалювалась і збагачувалась. Живомовною основою цієї мови була розмовна мова Києва, що становила певною мірою змішане наддіалектне койне, через те була здатною виконувати культурно-освітні функції і забезпечувати багатогранні потреби державно-політичного і суспільного життя. Населення Києва складалося з вихідців із різних частин Київської держави, внаслідок чого його мова вирівнювалась, давні діалектні відмінності в ній стиралися. Ця мова відбивала передусім життя вищої, панівної верстви суспільства, в ній було багато іншомовних елементів, культурних, суспільно-політичних і професійних термінів, вона відрізнялася від мови сільських полянських жителів.

Давньоруська літературна мова на народній основі не була тотожною з місцевими говорами, як твердили деякі дослідники. Живомовні діалектні фонетичні і граматичні елементи в ній (наприклад, у ділових пам'ятках) виявляються не більшою мірою, ніж у церковнослов'янській мові (в конфесійних текстах). Зрештою, діалектні відмінності в Київській Русі, правдоподібно, взагалі були порівняно невеликими. Жива мова киян, виконуючи складні культурно-політичні та освітні функції, мала в собі міжнародні елементи, вона впливала на мову інших давньоруських міст, що в економічному, політичному, культурному житті і адміністративному управлінні були тісно пов'язані з Києвом. Будучи близькою до живої мови народу, давньоруська літературна мова досить скоро стала впливати на церковнослов'янську мову і збагачувати її своїми виражальними і комунікативними елементами.

Отже, за давньоруської доби в X – XIII ст. існували дві літературні мови – церковнослов'янська і давньоруська на народній основі. Ці мови були близькими, спільні фонетичні, граматичні і лексичні риси в них, успадковані від праслов'янської мови, виразно переважали над відмінними. Більшість літературних пам'яток давньоруського періоду, що дійшли до нас, написані церковнослов'янською мовою. Це пояснюється роллю церкви в тодішньому державному і духовному житті, зокрема побоюванням нею язичницьких виявів духовного життя. На жаль, велика кількість пам'яток давньоруської писемності не збереглась. Є підстави думати, що світська писемність давньої Русі була багатогою, і саме вона збереглась найменше.

Від самого початку між церковнослов'янською і давньоруською літературною мовою на народній основі відбувалися взаємодія і взаємовплив, що виявляється в найдавніших київських пам'ятках. Можна припускати, що старослов'янська писемність впливала певною мірою на розвиток і нормування давньоруської літературної мови ще до прийняття християнства в Україні-Русі.

Церковнослов'янські помітні в писаних давньоруською мовою пам'ятках — у післямові до Остромирового євангелія (1057 р.), в Ізборниках 1073 р. і 1076 р., в написі на Тмутараканському камені 1068 р. Зрідка, для надання мові відтінку урочистості, церковнослов'янські вживалися в ділових документах XII ст., що загалом склалися давньоруською мовою. Найбільший юридичний твір Київської Русі «Руська Правда», перші відомі списки якої з'явилися в XI ст., був написаний чистою давньоруською літературною мовою, церковнослов'янські вносились у неї переписувачами. Пізнішими привнесеннями були церковнослов'янські також у творах Володимира Мономаха, в «Моленії» Данила Заточника, в «Слові о полку Ігореві», у «Повісті временних літ», у волинській частині Галицько-Волинського літопису, в Київському літописі. Взагалі більш ранні давньоруські пам'ятки мають менше церковнослов'янських елементів порівняно з пам'ятками пізнішими.

З огляду на проникнення церковнослов'янських у давньоруську літературну мову на народній основі і внаслідок взаємодії між цими мовами в ряді випадків важко визначити, якою з цих мов написана певна пам'ятка. Буває, що різні твори одного автора або різні частини однієї пам'ятки передаються різними мовами. Так, коли в «Поученні» Володимира

Мономаха відносно багато церковнослов'янзмів, то в його листі до Олега та в автобіографії їх майже немає. По-різному застосовуються обидві мови в давньоруських літописах. Наприклад, «Повість временних літ» написана частково церковнослов'янською мовою, частково давньоруською, у галицькій частині Галицько-Волинського літопису виявляється суміш церковнослов'янської і давньоруської мов, а волинська частина передана давньоруською мовою. Київський літопис, як зазначає О.Мельничук, за винятком вставок типу молитов, некрологів і записів на церковні теми, написаний чистою давньоруською літературною мовою (церковнослов'янзми трапляються тільки як окремі усталені лексичні і граматичні запозичення).

Після татаро-монгольської навали церковнослов'янська мова вживається вже переважно як мова церкви (літургія, обряди, проповіді, житія), решту функцій (юридичні акти, літописи, повчання, похвальні слова, проповіді, художня література) переймає на себе давньоруська літературна мова на народній основі.

Проблема відношення церковнослов'янської до давньоруської літературної мови на народній основі досить складна, вона в науковій літературі розглядається вже понад століття, проте й досі не має однозначного розв'язання. Невизначеність відмінності мови окремих давньоруських пам'яток щодо наявності в них церковнослов'янзмів і давньорусизмів зумовила те, що одні дослідники говорять про церковнослов'янську основу давньоруської літературної мови (І. І. Срезневський, О. О. Шахматов, В. М. Істрін), інші заперечують істотний вплив церковнослов'янської мови на давньоруську (В. І. Ламанський, М. К. Нікольський, С. П. Обнорський).

Окремі дослідники відношення між церковнослов'янською і давньоруською літературною мовою розглядають як диглосію, під якою розуміють такий спосіб співвідношення між обома мовами, при якому вони співіснують, виконуючи різні функції, і сприймаються колективом як одна мова. Прихильники такого погляду церковнослов'янську мову вважають книжною, а давньоруську такою, що пов'язана з повсякденним життям. На їх думку, обидві мови протиставляються за способом засвоєння: якщо книжна церковнослов'янська мова здобувається в процесі формального навчання, то некнижна давньоруська мова засвоюється природним шляхом. Таким чином, книжна мовна система накладається на некнижну як вторинна, вона набувається мовцями у більш зрілому віці. Насправді ж обидві мови були до певної міри штучними, відірваними від живої діалектної мови, і опановувались шляхом вивчення, очевидно, в різних школах (осередках). Застосування поняття диглосії, що виражає певні сторони відношень між церковнослов'янською і давньоруською літературними мовами, повністю взаємозалежності між ними не визначає. Правда, поняття «диглосія» різні дослідники застосовують неоднозначно.

Мовна ситуація в Київській Русі пов'язується з проблемою варіантності мов. Хоч церковнослов'янська і давньоруська літературна мова на народній основі становлять дві окремі мовні системи, проте великий ступінь їх спорідненості і найактивніші процеси взаємодії між ними дозволяють також кваліфікувати їх як варіанти однієї мови, в одному з яких переважали церковнослов'янські елементи, в другому — давньоруські.

Давньоруську літературну мову на народній основі можна вважати староукраїнською літературною мовою княжої доби, хоч у науковій літературі термін_староукраїнська літературна мова застосовується до літературної мови пізнішого часу.

Староукраїнська літературна мова в історії нашого народу відіграла надзвичайно важливу роль. Вона використовувалась для потреб релігії, освіти, науки, нею писалися ділові документи, церковно-публіцистичні твори, художня література, вона обслуговувала державно-адміністративні потреби козацько-гетьманської України, була державною мовою Великого Литовського князівства, в складі якого у XIV—XVI ст. перебувала більшість українських земель; нею був створений «Судебник» Казимира Ягайловича (1468 р.) і «Литовський статут», у другому виданні якого (1568 р.) стверджувалась її державність. Ця мова також виконувала роль літературної в Молдавській державі, що була створена в XIV ст.

Староукраїнська літературна мова набула широкого застосування як у рукописному, так і в друкованому (з другої половини XVI ст.) виявах, як у писемній, так і в усній формі.

Староукраїнська літературна мова пройшла складний шлях розвитку і змін. У XIV—XV ст. поряд із церковнослов'янською існував тип народної літературної мови, яка обслуговувала ділове письменство і мала назву *руська* (*роська*, *росска*) мова. З розквітом української культури в період від другої половини XVI до першої половини XVIII ст. і відповідно з розвитком жанрового багатства літературної мови в ній продовжують розрізнятися зазначені варіанти. Для церковнослов'янської мови того часу переважно вживалась назва *слов'яноруська* (*словенороська*, *славеноросска* або *словенська*) мова, літературна мова на народній основі далі звалася *руською*, але частіше *простою*, інколи також *діалектом руським*. У той час церковнослов'янська мова зазнавала ще більшого впливу з боку живої мови, ніж це було за давньоруської доби, і назва *слов'яноруська* мова відбивала її особливість.

Слов'яноруська літературна мова була продовженням церковнослов'янської мови давньоруської доби. Хоч загалом цією мовою писалися твори багатьох жанрів, вона передусім обслуговувала церкву, вживалася в релігійній літературі, нею здійснювалась церковна освіта. З 1686 р., коли українську церкву було підпорядковано Московському патріархатові, почалась русифікація слов'яноруської літературної мови. У XVIII ст. православна церква в Східній Україні переходить на церковну мову російського зразка. Церковні книги представників українського духовенства, як-от: «Большой Требникъ и Служебникъ» Петра Могили, «Катехизисъ» і «Экзегезисъ» Сильвестра Коссова, «Выкладъ о церкви» Феодосія Сафоновича, «Миръ съ Богомъ» Інокентія Гізеля, «Мечь» і «Трубы словесъ» Лазаря Барановича, «Ключъ разумѣнія» і «Мессія Праведный» Йоаникія Галятовського, «Огородокъ» Антонія Радивиловського заборонялися. У 1720 р. Петро I видав указ, щоб усі церковні книги виправляти на російську мову. З 1721 р. книжки українських друкарень цензор мав перевіряти і пропускати тільки ті, які нічим не відрізнялися від московських. За друкування книг українською (слов'яноруською) мовою накладалися великі штрафи. З українських церков вилучалися книги, друковані в Україні. Указами 1766 і 1772 рр. було зобов'язано на Україні переддруковувати церковні книги тільки московського видання. Прохання киево-печерського архімандрита Зосима дозволити друкувати українським варіантом церковнослов'янської мови принаймні букварі синод не задовольнив. У кінці XVIII ст. на російську мову переводилося викладання в Києво-Могилянській академії та в школах України.

В уніатських церквах використовувалась слов'яноруська мова української редакції, у Львові і Почаєві нею продовжували друкувати церковні книги. У церквах Галичини, Буковини і Закарпаття церковнослов'янська (слов'яноруська) мова вживається і в XIX та XX століттях.

Руська літературна мова була успадкована від давньоруської доби і становила продовження актової мови Галицько-Волинського князівства. У XVI-XVIII ст. руська мова зазнає певної трансформації і найчастіше виступає під назвою *проста мова*. Порівняно з слов'яноруською проста мова значно ширше вбирала в себе елементи живої мови українського народу. Нею писалися твори ділового жанру (грамоти, акти, універсали), художня література (вірші, вертепні драми), окремі наукові праці (лікарські і господарські поради) і деякі релігійні твори. Простою мовою перекладалися з церковнослов'янської конфесіональні пам'ятки — житія святих, легенди, повчальні і святкові слова. Нею здійснюються також переклади богослужбових книг, прикладом чого є «Пересопницьке євангеліє», перекладене в 1556-1561 рр., в якому дуже виразно виявляються риси живої народної української мови, та «Крехівський апостол» 1560 р.

Незважаючи на назву, проста мова не збігалася з живою мовою народу, основою на говорах, вона була мовою книжною, в ній поєднувалися елементи церковнослов'янської і давньоруської мови на народній основі з живомовними. Помітними в ній були також полонізми (переважно лексичні). На відміну від слов'яноруської проста мова в основному

була позбавлена штучних риторичних прикрас. Як і давньоруська літературна мова на народній основі, вона протиставляється і церковнослов'янській (слов'яноруській) і живій діалектній.

Під час боротьби проти католицизму проста мова проникає в церковну літературу, в братських школах вона була мовою освіти. Певний відхід від простої мови і перехід до слов'яноруської та помітне збільшення старослов'янзмів у староукраїнській літературній мові XV-XVI ст. пов'язані з так званим другим південнослов'янським впливом, що був зумовлений рядом церковно-релігійних і культурно-історичних причин. У час другого південнослов'янського впливу церковники робили спробу очистити церковнослов'янську мову від українізмів і повернути їй первісний старослов'янський вигляд, проте цей задум не здійснився.

Посилення ролі окремих типів староукраїнської літературної мови викликалось двома тенденціями, що були зумовлені політичними подіями в Україні XVI-XVIII ст. З одного боку, внаслідок боротьби з церковною унією, полонізацією і латинізацією оборонці православ'я (І.Вишенський, З. Копистенський, Л.Зизаній та ін.) намагалися підняти авторитет слов'яноруської літературної мови як такої, що мала давню традицію і вживалася на великому слов'янському обширі. Поява в кінці XVI і на початку XVII ст. граматик і словників слов'яноруської мови зміцнює її позиції і підносить її роль у культурно-освітньому житті українського народу. З другого боку, визвольні війни українського народу проти чужоземних поневолювачів, що покликали до активної політичної діяльності широкі маси населення, посилювали роль літературної мови на живій народній основі. Та й боротьба з унією вимагала, щоб книжна мова була близькою і зрозумілою простому народові. Зазначені тенденції сприяли тривалому співіснуванню обох варіантів староукраїнської літературної мови. Співіснування двох різновидів староукраїнської літературної мови виявляється навіть у творах одного і того ж жанру. Так, церковні проповіді Л.Баранович писав слов'яноруською мовою, І. Галятовський — простою, літопис Самовидця написаний простою мовою, літопис Граб'янки — слов'яноруською. Загалом же зазначені варіанти староукраїнської літературної мови вживалися в різних жанрах літератури. Обидва різновиди літературної мови, в більшості залежно від жанру, застосовувалися навіть одним і тим же автором. Так, слов'яноруською мовою написані твори І. Вишенського «Иоанна мниха извещение краткое о латинских прелестях», «О еретиках», «Новина, или вѣст, о обрѣтении тѣла убитого Варлаама, архиепископа охридского», «Позорище мысленное», простою мовою створені «Писание к утекшим от православное вѣры епископом», «Краткословный отвѣт Феодула... против безбожного... писания Петра Скарги...», «Порада», «Зачапка мудраго латынника з глупым русином».

Двом варіантам писемної староукраїнської мови, цілком імовірно, відповідали два типи усної літературної мови. У ряді випадків автори, що користувалися слов'яноруською мовою на письмі, розмовляли живою українською мовою. Проте загалом два типи усної мови, безперечно, існували. Зокрема обидва вони вживалися для усного спілкування учнів у братських школах Львова, Києва, Луцька, Вінниці, Кам'янець-Подільського та інших міст. У частині шкіл, наприклад, у Львівській, мовою спілкування була проста літературна мова, в частині, наприклад, у Луцькій — слов'яноруська. За статутом Луцької братської школи (1624 р.) учні повинні були розмовляти церковнослов'янською (слов'яноруською) або грецькою мовами, розмовляти між собою живою українською мовою їм було навіть заборонено.

Слов'яноруська усна і писемна мова до XVIII ст. майже не мала зв'язку з народними говорами, у XVIII ст. живомовні риси в неї потрохи проникають. Так, у прозових творах Феофана Прокоповича, Граб'янки, Василя Григоровича-Барського часто сплутують **и** та **ы**, **ѣ** та **і**, форми слів *кто* і *хто*, *что* і *що*, *яко* і *якъ*, *быль*, *было* і *бувъ*, *було*, *упаль*, *отвѣль* і *упавъ*, *отвѣвъ*, трапляються випадки вживання **і** на місці **о** в новозакритих складах (*одійти*), подвоєння приголосних (*Запорожжа*) тощо. Більш консервативною постає у XVIII ст. слов'яноруська мова в драматичних творах Ф.Прокоповича («Владиміръ»), Варлаама

Лашевського («Трагедія о тщѣ́ мира сего»), Георгія Кониського («Воскресеніє мертвыхъ»), у драмі «Милость Божія».

Проста усна і писемна літературна мова відбивала територіальні діалекти, хоч не однаковою мірою в різних випадках. Слід мати на увазі, що особливості вимови живої староукраїнської мови тодішнє письмо у значній мірі знівелювало.

Важливою особливістю староукраїнської літературної мови було те, що з XIV до першої половини XVII ст. вона була спільною для українців і білорусів, у зв'язку з чим у ній вирізняються український і білоруський варіанти. Ці варіанти були властиві як слов'яноруській, так і простій мові.

Український і білоруський варіанти слов'яноруської і простої мови характеризуються і відрізняються між собою відповідними елементами живої української чи білоруської мови, до яких належать: наявність голосного **а** на місці давнього **ѡ** в українському варіанті і голосного **е** в білоруському, сплутування **ѣ** і **е** в білоруському і відсутність такого сплутування в українському, перехід **ѣ** в **і**, а також **о**, **е** в **і** або **у**, **ю** в новозакритих складах в українському і відсутність цих явищ у білоруському, сплутування **ы** та **и** в українському і переважно відсутність такого сплутування в білоруському, наявність форм дав. і місц. відм. одн. іменників чол. роду на **-ови**, **-еви** і форм наз. відм. мн. на **-ове**, **-еве** в українському і відсутність таких форм у білоруському. Були також певні відмінності в лексиці. Унаслідок близькості і взаємовпливу між цими варіантами в ряді випадків їх буває важко розрізнити.

Щодо українсько-білоруської мовної спільності, то, на думку Л.А.Булаховського, однією з її передумов була давня ближча спорідненість діалектів західноруських (колишніх західнослов'янських) племен, що стали основою української і білоруської народностей. Аналогічної думки про близькість східнослов'янських племен, які були предками українців і білорусів, дотримувався також Ю.Ф.Карський.

Мабуть, не всі білоруські говори становили колись діалектну спільність або близьку спорідненість з українськими говорами, а тільки ті, що білоруськими діалектологами визначаються як південно-західні. Важливою умовою українсько-білоруської мовної єдності було перебування українських і білоруських земель у складі Литовської держави.

Український і білоруський варіанти літературної мови з проникненням у них більшої кількості народнорозмовних елементів протягом XVI і XVII ст. поступово перетворюються в самостійні українську і білоруську літературні мови.

Між слов'яноруською і простою староукраїнською літературною мовою відбулася взаємодія. Цю взаємодію відображають тодішні граматики. Хоч вони загалом присвячені опису церковнослов'янської (слов'яноруської) мови, в них розглядаються також явища староукраїнської простої мови з її народнорозмовними елементами. М.Смотрицький у своїй граматиці книжну і живу мову чітко розрізняв. Мова віршової і драматичної літератури цього часу переважно становить синтез слов'яноруської і простої мови.

Слов'яноруська і проста староукраїнська літературна мова з кінця XVII ст. у значній мірі занепадають, сфера їх застосування звужується, адже перестають виходити пам'ятки житійно-повістєвого жанру, занепадає полемічна література, припиняє існування шкільна драма, втрачають значення численні духовні вірші та пісні, учительно-проповідні твори, припиняється одописно-панегіричне віршування. Сприяли занепаду обох варіантів староукраїнської літературної мови також заборони царського уряду друкувати книжки на Лівобережній Україні і Варшавського сейму (1696 р.) писати по-українськи на Правобережній Україні. Місце зазначених варіантів староукраїнської літературної мови у XVII – XVIII ст. щораз виразніше починає займати народнорозмовний варіант, у різних сатиричних і гумористичних творах, піснях, думках, легендах, лікарських порадах тощо. Мова цих творів відповідала потребам широких верств населення, авторами їх були переважно вихідці з народу, його представники. Цей різновид літературної мови можна кваліфікувати як окремий варіант староукраїнської літературної мови. Саме так він сприймався вже в XVII ст. Адже при характеристиці відповідних мовних явищ у граматиці XVII ст. І. Ужєвича вирізняються слов'яноруська (*lingua sacra sclavonica*), проста (*lingua*

sclavonica) і народнорозмовна мова (lingua popularis). Усі три різновиди літературної мови вирізняє в своєму словнику Памво Беринда. При розкритті значення слів церковнослов'янської (слов'яноруської) мови він наводить їх руські відповідники, розрізняючи серед них слова простої мови українського та білоруського варіантів та української народнорозмовної мови. Пор.: церковнослов'янське *пѣтель*, руське — *когутъ*, волинське (тобто народнорозмовне) *пѣвень*, литовське (тобто білоруське) *петухъ*. У рукописній «Науці християнській...», складеній 1670 р. священником Симеоном Тимофійовичем, говориться, що ця книжка написана «барзо простою мовою і діалектом», щоб бути зрозумілою найпростішій людині. У «Букварі», виданому у Львові 1790 р., «проста» мова протиставляється «простацькій», тобто народнорозмовній.

Зближення простої літературної мови з народнорозмовною весь час посилювалося, і у XVIII ст. у багатьох жанрах народнорозмовний варіант уже став переважати. Він функціонував як у писемному (рукописному і друкованому), так і в усному виявах. Говіркова мова побутувала в народній творчості. У XVIII ст. з'явилося багато рукописних збірок українських народних пісень, прислів'їв і приказок, що передавалися живою мовою. Деякі з цих збірок (наприклад, збірка прислів'їв і приказок І.Ушівського) друкувалися.

Отже, в староукраїнський період XVII-XVIII ст. по суті існували три варіанти літературної мови, проте жоден з них не був обов'язковим. Єдиної цілісної літературної мови в Україні на той час не було. Поширення народнорозмовної літературної мови зростало відповідно до занепаду слов'яноруської і простої літературної мови. У XVIII ст. слов'яноруська і проста староукраїнська літературна мова у світській літературі майже повністю виходять з ужитку.

Слід мати на увазі, що народнорозмовний варіант української літературної мови став витіснити слов'яноруську і просту мову головним чином у Східній Україні, у Західній Україні слов'яноруська мова продовжувала функціонувати не тільки у XVIII, але й у XIX ст. У другій половині XVIII ст. на Закарпатті появляється рукописна «Славеноруська граматика» Арсенія Коцака.

З трьох варіантів староукраїнської літературної мови найбільш унормованою була слов'яноруська, їй присвячені граматики «Граматика словенска язика...» 1586 р., «Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаго язика» 1591 р., «Грамматика словенская» Лаврентія Зизанія 1596 р., «Грамматика славенския правилное синтаagma» Мелетія Смотрицького 1619 р., словники «Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ мовъ просто» (рукописний невідомого автора), «Лексис. Сирѣчь реченія въкратцѣ събраны и из словенскаго язика на простый рускій діалектъ истолкованы» Лаврентія Зизанія 1596 р., «Лексіконъ славенороскій и именъ тлькованіе» Памва Беринди 1527 р., її норми майже не розхитувалися живомовними елементами. У братських школах не тільки ряд предметів викладалися слов'яноруською мовою, але вона була також предметом спеціального вивчення.

Слід зазначити, що в XVII ст. письменники і культурні діячі були обізнані з названими граmaticами і словниками, під їх впливом вживалися певні форми і слова на практиці. Проте, незважаючи на наявність граmatic і словників, чіткої мовознавчої теорії і строгих правил для слов'яноруської мови в той час не було.

Проста мова значною мірою становила суміш церковнослов'янзмів з живомовними українізмами, а також полонізмами. Особливості її фонетико-граматичної структури найповніше викладені в граmaticі І.Ужевича, що була написана 1643 р., але опублікована тільки в 1970 р., а лексичні — у рукописному словнику невідомого автора «Синоніма славеноросская».

Найменш унормованою була народнорозмовна літературна мова, проте вона не була натуралістичною копією народних говорів, як уважали деякі дослідники, хоч нерідко діалектизми в ній виразні.

Народнорозмовний варіант староукраїнської літературної мови становить сплав різноманітних структурних елементів, у ньому виступають фонетичні, граmaticні і лексичні

явища, що потім стали нормою нової української літературної мови, характерні для того часу і для пізнішого періоду діалектні риси, які до нової української літературної мови не увійшли, та книжні структури як простої, так і слов'яноноруської літературної мови. Зазначені елементи в пам'ятках XVII і XVIII ст. часто фіксуються як паралельні. До них можна віднести: повне нерозрізнення етимологічних голосних **ы** та **и** — вживання літери **и** для передачі етимологічного **ы** (*високо*) і літери **ы** для позначення давнього **и** (*одынъ*); вимова **ѣ** як **і** та відповідно передача літерою **ѣ** голосного **і** (*мѣдъ, сонѣлка, любѣмося, барвѣнокъ*) і говіркова передача ненаголошеного давнього **ѣ** голосним **е** (*беда, утекати*); перехід **о**, **е** в **і**, а також в **у**, **ю** в новозакритих складах (*нѣпъ, принѣсь, туюко, повювъ*) поряд із збереженням їх (*способъ, возми, при ней*); перехід **е** в **о** після шиплячих поряд із збереженням його (*чоловѣкъ, чотирѣ — чоловікъ, вчера*); вживання фрикативного приголосного **г** і проривного **г** (*говорити — хвугга, твалт, грунт*); вживання форм наз.-знах. відм. одн. іменників середн. роду на **-е** і на **-а** з подвоєнням і без подвоєння приголосних перед закінченням (*плате, волоссе, одѣня, примушення*), зрідка на **-іє** (*намѣреніє*); перевага форм дав.-місц. від. одн. іменників I відміни та місц. одн. іменників II відміни з переходом приголосних основи **г**, **к**, **х**, в **з**, **ц**, **с** над формами без такого переходу приголосних (*дочѣ, по чарѣ, на горѣсѣ, на облаѣ — на рѣкѣ, на горѣхѣ*); вживання закінчення дав.-місц. відм. одн. іменників чол.роду II відміни **-овѣ, -евѣ** та **-ови, -еви** (*сотниковѣ — свѣтови*); вживання повних і стягнених форм прикметників, дієприкметників, порядкових числівників і ад'єктивних займенників (*щирая, доброе, купленая, третій, іншіі — мила, пусти луги, тороплена, ту оковитку*); форм інфінітива на **-ти** і на **-ть** (*ховати — положить*); дієслівний суфікс **-ова-** і **-ува-** (*пановати — показувати*); паралельне вживання дієслівних форм 3-ої особи одн. теп. і майб. часу I дієвідміни на **-е** і на **-еть** (*изгине, збагне — прагнеть, потечеть*); вживання дієслівних форм мин. часу типу *ходивъ* і *ходиль*, *я давъ* і *далемъ*. У галузі лексики в народнорозмовному варіанті літературної мови переважали живомовні слова, поміж ними були також книжні елементи, церковнослов'янізми і полонізми.

Деякі із зазначених варіантних явищ були перейняті з територіальних діалектів. Загалом варіантність староукраїнської літературної мови з народними говорами не пов'язана, окремі територіальні відмінності спостерігаються в усіх трьох варіантах на всіх етапах їх функціонування. Певною мірою це було пов'язане з тим, що українські землі від XIV до XVIII ст. перебували під владою іноземних завойовників — Литви, Польщі, Молдавії, Угорщини, Росії. Політична, економічна і культурна роз'єднаність українських земель зумовлювала розвиток на відповідній території певних рис літературної мови. Ще більшою мірою відмінності мови в пам'ятках з різних місцевостей були пов'язані з особливостями відповідних народних говорів. Говіркові риси в пам'ятках з різної території спостерігаються вже в українській діловій мові XIV-XV ст., їх виявляє «Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.» Діалектні риси наявні в літературній мові XVI-XVIII ст., що засвідчують навіть тодішні граматики і словники. Виразними постають говіркові риси в мові художньої літератури. Наприклад, особливості північного наріччя відбиті в мові творів М. Довгалецького, Г. Кониського, І. Некрашевича.

Крім зазначених, у XVIII ст. набуває поширення ще українсько-російський варіант літературної мови, яким, наприклад, писав деякі свої твори Г.Сковорода. Цей тип літературної мови був наслідком русифікації, яка здійснювалась в Україні на той час. У другій половині XVIII ст. виходять підручники «Правила о произношении российских букв...», «Краткие правила российского правописания...» І. А. Переверзева, «Правописание российское...» М. Семигоновського та ін., що ставили своїм завданням переводити українське письменство на російську мову.

Після зруйнування Запорозької Січі 1775 р. були закриті українські школи при полках, була заведена нова система світських шкіл, за якою навчання велося російською мовою.

На початок XVIII ст. (1708 р.) припадає графічно-алфавітна реформа Петра I, яка згодом поширилась і в Східній Україні. Новий алфавіт, що одержав назву гражданка, Петро I

запровадив за зразком і під впливом видань І. Копієвича, який мав у Амстердамі друкарню і ще 1699 р. видав там цією графікою книжку «Поверстаніє круговъ небесныхъ». Внаслідок реформи кирилицею друкувалися тільки церковнослужбові і релігійні книги, для світської ж літератури запроваджувалась гражданка, яка є основою сучасного російського й українського алфавітів. У Західній Україні внаслідок різних політичних та історико-культурних обставин кирилицею продовжували подекуди писати і друкувати світську літературу аж до кінця XIX ст.

Слід зазначити, що три варіанти староукраїнської літературної мови — слов'яноруська, проста і народнорозмовна певною мірою співвідносяться з традиційною теорією про високий, середній і низький стилі, що була поширена серед західноєвропейських теоретиків, а корінням сягала ще античних часів. Як відомо, високим стилем належало писати трагедії, оди, середнім — елегії, літературно-мемуарні твори, низьким — народні сцени, байки тощо. У принципі ці стильові розрізнення накладалися на структурні варіанти староукраїнської літературної мови, проте повної відповідності між ними не було. Слов'яноруська мова нерідко застосовувалась у пам'ятках середнього стилю (акти, документи церковного управління), а із стилістичною метою також у жанрах низького стилю (сатирично-гумористичні та бурлескно-травестійні твори), проста мова використовувалась у творах, що належали до високого стилю (переклади богослужбових книг, драматичні твори, оди), народнорозмовна мова проникала в тексти середнього стилю (вірші, ділові акти і документи, науково-довідкові твори).

Усі три варіанти староукраїнської літературної мови знайшли певне відбиття в українській літературній мові XIX і XX ст., проте загалом нова українська літературна мова виникла на базі народнорозмовного варіанта.